एकादशः पाठः

किं किम् उपादेयम्

अरुणः – उषे! पश्य इदं पुस्तकं भारतस्य मानचित्रं च।

उषा – कुतः प्राप्तम् इदम्?

अरुणः – मम मातुलः मह्यं जन्मदिवसस्य उपहाररूपेण प्रायच्छत्।

उषा – अहो! इयं तु प्रश्नोत्तररत्नमालिका।

अरुणः – जानासि कस्तावत् अस्य रचयिता?

उषा – न जाने।

अरुणः – पश्य एतत् भारतस्य मानचित्रे अङ्कितम् एकस्य महापुरुषस्य चित्रम्।

उषा – भ्रातः! कोऽयं संन्यासी?

अरुणः – उषे! अयं खलु प्रातः स्मरणीयः आदिगुरुः शङ्कराचार्यः। अस्य एव कृतिः इयम्।

उषा – मानचित्रे कानि एतानि स्थानानि दर्शितानि?

अरुणः – एतानि तु मठस्थानानि शङ्कराचार्येण स्थापितानि धर्मप्रचाराय। अयं महायोगी अष्टवर्षीयः एव संन्यासं स्वीकृत्य भारते वेदान्तस्य प्रचारम् अकरोत्।

उषा – किम् आचार्येण ग्रन्थाः अपि रचिताः?

अरुणः – आम्! तेन विविधाः ग्रन्था रचिताः। तेषु एव विद्यते इयं रचना प्रश्नोत्तररत्नमालिका, यत्र प्रश्नोत्तरमाध्यमेन इदं ज्ञापितं यदस्माभिः जीवने किं किं ग्राह्यं, किं किं च त्याज्यम्?

उषा – अहो! तत् तु अवश्यं पठनीयम्।

अरुणः – तस्याः रचनायाः एव पठामः इदानीं कानिचित् पद्यानि।

एकादशः पाठः

किं किम् उपादेयम्

भगवन्किमुपादेयम् ? गुरुवचनम्, हेयमपि च किम् ? अकार्यम्।
को गुरुः ? अधिगततत्त्वः शिष्यहितायोद्यतः सततम्॥ 1॥

कः पथ्यतरः ? धर्मः, कः शुचिरिह ? यस्य मानसं शुद्धम्।
कः पण्डितः ? विवेकी, किं विषम् ? अवधीरणा गुरुषु॥ 2॥

किं जीवितम् ? अनवद्यम्, किं जाड्यम् ? पाठतोऽप्यनभ्यासः।
को जागर्ति ? विवेकी, का निद्रा ? मूढता जन्तोः॥ 3॥

नलिनीदलगतजलवत्तरलं किम् ? यौवनं धनं चायुः।
कथय पुनः के शशिनः किरणसमाः ? सज्जना एव॥ 4॥

कोऽनर्थफलः ? मानः ?, का सुखदा ? साधुजनमैत्री।
सर्वव्यसनविनाशे को दक्षः ? सर्वथा त्यागी॥ 5॥

किं मरणम् ? मूर्खत्वम्, किं चानर्घम् ? यदवसरे दत्तम्।
आमरणात्किं शल्यम् ? प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम्॥ 6॥

कस्य वशे प्राणिगणः ? सत्यप्रियभाषिणो विनीतस्य।
क्व स्थातव्यम् ? न्याय्ये पथि दृष्टादृष्टलाभाढ्ये॥ 7॥

कोऽन्धः ? योऽकार्यरतः, को बधिरः ? यो हितानि न श‍ृणोति।
को मूकः ? यः काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति॥ 8॥

शब्दार्थाः

अकार्यम् (सं०) (नञ् त०पु०)	अकरणीयं कृत्यम्	न करने योग्य कर्म, सदोष कर्म	unapproved deeds.
अधिगततत्त्वः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [अधि+गम्+क्त=अधिगतं (प्राप्तम्) तत्त्वं येन सः, ब०व्री०]	येन ब्रह्मतत्त्वं ज्ञातम्	जिसने यथार्थ या मूल प्रकृति को जान लिया हो	one who has understood the Supreme Reality.
अनर्थफलः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [अनर्थं फलं यस्य सः, ब०व्री०]	अनर्थकारकफलप्रदः	अनर्थकारी फल देने वाला	one which leads to evil results (Ego).
अनर्घम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [न अर्घम्, नञ् त०पु०]	अमूल्यम्	बहुमूल्य	Priceless, extremely valuable.
अनवद्यम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [न अवद्यम्, नञ् त०पु०]	अनिन्द्यम्, निष्कलङ्कम्	कलंक रहित, अनिन्दनीय	irreproachable.
अवधीरणा (सं०) (स्त्री०प्र०ए०व०) [अव+धीर्+ल्युट्+टाप्]	अनादरः, तिरस्कारः	अवहेलना	disrespect.
उपादेयम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [उप+आङ्+दा+यत्]	ग्रहणीयम्, लाभकरम्	स्वीकार्य, लाभकारी	beneficial, fit to be received.
गुरुः (सं०) (पु०प्र०ए०व०)	आचार्यः, ज्ञानवृद्धः, गरिष्ठः, आदरणीयः, सुतीर्थः	अध्यापक, पिता, भारी, श्रद्धेय	teacher, venerable, heavy, weighty.
दृष्टादृष्टलाभाढ्ये (सं०) (पु०स०ए०व०) [दृष्टं च अदृष्टं च इति दृष्टादृष्टे, द्वन्द्वः, दृष्टादृष्टयोः लाभः त०पु०, दृष्टादृष्टलाभेन आढ्ये, त०पु०]	–	दृष्ट अदृष्ट अर्थात् भाग्य के लाभों से भरपूर	rich in destined benefits.
नलिनीदलगतजलवत् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०)	नलिन्याः दले गतं जलं तद्वत्	कमलिनी के पत्ते पर पड़े जलबिन्दु के समान	like the drops of water resting on the leaves of a lotus plant.
पण्डितः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [पण्डा+इतच्] [पण्डा (बुद्धिः) अस्य अस्ति इति ब०व्री०]	ज्ञानी	बुद्धिमान्	learned scholar.

पथ्यतरः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [पथ्य+तरप्]	कल्याणमयः, उपयोगी	योग्य, कल्याणकारी	more suitable, more beneficial.
पाठतः (अव्य०) [पाठ+तसिल्]	केवलं पाठनं कुर्वतः ततः	केवल जो पढ़ता है (मनन नहीं करता)	form the one who blindly recites.
प्रच्छन्नम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [प्र+छद्+क्त]	गुप्तम्, आच्छादितम्	गुप्तरूप से, छिपा हुआ	concealed, secret, hidden.
मानः (सं०) (पु०प्र०ए०व०) [मन्+घञ्]	अत्र अहङ्कारः ईर्ष्यायुक्तक्रोधः	घमण्ड	ego, anger mixed with jealousy
शल्यम् (सं०) (नपुं०प्र०ए०व०)	कण्टकम्	कांटा	a thorn, anything causing pain.
सर्वव्यसनविनाशे (सं०) (नपुं०स० ए०व०) [सर्वाणि च तानि व्यसनानि कर्मधा०, सर्वव्यसनानां विनाशे, ष०त०पु०]	–	सभी बुराईयों का नाश होने पर	when all the vices are destroyed.
हेयम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [हा+यत्]	त्याज्यम्	त्याग के योग्य	to be abandoned, or to be avoided.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

को गुरुः = कः+गुरुः
शुचिरिह = शुचिः+इह
पाठतोऽप्यनभ्यासः = पाठतः+अपि+अनभ्यासः
सज्जना एव = सज्जनाः+एव
चानर्घम् = च+अनर्घम्
कोऽन्धः = कः+अन्धः
को बधिरः = कः+बधिरः
शिष्यहितायोद्यतः = शिष्यहिताय+उद्यतः
मानसं शुद्धम् = मानसम्+शुद्धम्
को जागर्ति = कः+जागर्ति
को दक्षः = कः+दक्षः
यदवसरे = यत्+अवसरे
योऽकार्यरतः = यः+अकार्यरतः
यो हितानि = यः+हितानि

सन्धिकार्यम्

अधिगततत्त्वः+शिष्यहिताय = अधिगततत्त्वश्शिष्यहिताय
कः+शुचिः = कश्शुचिः

संयोगः

भगवन्किमुपादेयम् = भगवन्+किम्+उपादेयम्
हेयमपि = हेयम्+अपि

अभ्यासः

1. **संस्कृतभाषया एकपदेन उत्तराणि लिखत –**

(क) किम् उपादेयम् ? ....

(ख) किं हेयम् ? ....

(ग) कः पथ्यतरः ? ....

(घ) कः पण्डितः ? ....

(ङ) कः अधिगततत्त्वः शिष्यहिताय सततम् उद्यतः ? ....

(च) को जागर्ति ? ....

(छ) का सुखदा ? ....

2. **पूर्णवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत –**

(क) गुरुः कः भवति ?

....

(ख) अस्मिन् संसारे कः शुचिः मन्यते ?

....

(ग) कः सर्वेषां व्यसनानां विनाशे दक्षः भवति ?

....

(घ) सर्वे प्राणिनः कस्य वशे भवन्ति ?

....

(ङ) कः मूकः भवति ?

....

(च) कुत्र स्थातव्यम् ?

....

3. **निम्नलिखितानाम् उत्तराणां समक्षं पाठात् विचित्य प्रश्नाः लेखनीयाः–**

(क) ज्ञानं लब्ध्वा छात्रकल्याणाय सर्वदैव तत्परः गुरुः कथ्यते। .... को गुरुः ?

(ख) यः मनसा पूतं समाचरति सः शुचिः। ....

(ग) सत: असतश्च ज्ञाता नर: पण्डित:। ....

(घ) गुरूणां तिरस्करणं संसारे विषम्। ....

(ङ) अस्मिन् लोके य: सत्यवादी, प्रियवादी च तस्य वशे सर्वे जना:। ....

(च) प्राणिनां मूढता निद्रा कथिता। ....

(छ) लाभप्राचुर्यम् अगणयित्वा न्यायपूर्णमार्गे एव स्थातव्यम्। ....

(ज) त्यागी एव सर्वासां विपदां विनाशं कर्तुं समर्थ:। ....

4. अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'यस्य मानसं शुद्धम्।' अत्र 'मन:' इति पदस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(ख) 'को जागर्ति?' अत्र किं क्रियापदम्?

(ग) 'य: काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

(घ) 'प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम्।' अत्र किं विशेष्यपदम्?

(ङ) 'न्याय्ये पथि' अनयो: पदयो: किं विशेषणपदम्?

(च) 'यौवनं धनं चायु: नलिनीदलगतजलवत् तरलम्।' अत्र वार्द्धक्यम् इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

5. शुद्ध-विलोमपदानि मेलयत –

	(अ)	(ब)		उत्तराणि		
(क)	अकार्यम्	ग्राही	(क)	अकार्यम्	×	कार्यम्
(ख)	सततम्	शत्रुता	(ख)	....	×	....
(ग)	विवेकी	अवद्यम्	(ग)	....	×	....
(घ)	जीवनम्	अविवेकी	(घ)	....	×	....
(ङ)	अनवद्यम्	मरणम्	(ङ)	....	×	....
(च)	यौवनम्	कदाचित्	(च)	....	×	....
(छ)	मैत्री	कार्यम्	(छ)	....	×	....
(ज)	त्यागी	वार्द्धक्यम्	(ज)	....	×	....

6. अधोलिखितसूक्तीनां समक्षं पाठात् चित्वा समुचितपङ्क्तिं लिखत –

यथा–(क) सज्जनानां स्वभावोऽयं येनेन्दु: शिशिरीकृत:। सज्जना: शशिकिरणसमा:

(ख) चलं चित्तं चलं वित्तं चले जीवितयौवने। ....

(ग) न्याय्यात् पथ: प्रविचलन्ति पदं न धीरा:। ....

(घ) त्रैलोक्ये दीपको धर्म:। ....

(ङ) अनभ्यासे विषं विद्या। ....

(च) क: पर: प्रियवादिनाम्। ....

(छ) न विवेकं विना ज्ञानम्। ....

(ज) मन: पूतं समाचरेत्। ....

7. रेखाङ्कितपदानां समस्तपदं विग्रहं वा लिखत –

(क) <u>गुरो: वचनम्</u> उपादेयम्। ....

(ख) <u>अधिगततत्त्व:</u> गुरु: भवति। ....

(ग) <u>न अवद्यं</u> जीवितं भवति। ....

(घ) <u>साधुजनमैत्री</u> सुखदा भवति। ....

(ङ) सत्यप्रियभाषिणो वशे <u>प्राणिनां गण:</u> भवति। ....

(च) सज्जना: शशिन: <u>किरणै: समा:</u> भवन्ति। ....

8. अत्र ग्राह्या: गुणा:, त्याज्या: दोषा: च कोष्ठकेषु लिखिता:। दोषयुक्तानि कोष्ठकानि (×) इति चिह्नेन चिह्नितानि कुरुत–

गुरुवचनम्	गुरुनिन्दा	तत्त्वज्ञता	मूढता
धर्म:	विवेक:	चञ्चलता	शिष्यहितम्
सज्जनता	शुद्धं मन:	कीर्ति:	सङ्ग्रह:
त्याग:	अनभ्यास:	अपयश:	मूर्खत्वम्
अभ्यास:	साधुजनमैत्री	गुप्तपापम्	अभिमान:

9. समुचितपदै: रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) मूक: काले .... वक्तुं न जानाति।

(ख) .... अधिगततत्त्व: सततं शिष्यहितायोद्यत: भवति।

(ग) न्याय्ये .... दृष्टादृष्टलाभाढ्ये स्थातव्यम्।

(घ) सर्वथा .... सर्वव्यसनविनाशे दक्ष: भवति।

(ङ) गुरुषु अवधीरणा .... भवति।

(च) सज्जनाः .... किरणसमाः भवन्ति।

10. रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत –

(क) हेयम् अपि च किम्?

(i) ग्राह्यम् (ii) त्याज्यम् (iii) कर्त्तव्यम्

(ख) कः शुचिः इह।

(i) पवित्रः (ii) सत्यवादी (iii) परोपकारी

(ग) के शशिनः किरणसमाः।

(i) सूर्यस्य (ii) शशकस्य (iii) चन्द्रस्य

(घ) आमरणात्किं शल्यम्।

(i) कण्टकम् (ii) यन्त्रम् (iii) युद्धम्

(ङ) यस्य मानसं शुद्धम्।

(i) मनः (ii) तपः (iii) सरः

(च) सर्वविनाशे को दक्षः?

(i) समर्थः (ii) प्रत्यक्षम् (iii) निपुणः

अन्वयाः

1. भगवन्! उपादयेम् किम्? गुरुवचनम्। अपि च हेयम् किम्? अकार्यम्। गुरुः कः? सततम् शिष्यहिताय उद्यतः अधिगततत्त्वः।
2. पथ्यतरः कः? धर्मः। इह शुचिः कः? यस्य मानसम् शुद्धम्। पण्डितः कः? विवेकी। विषम् किम्? गुरुषु अवधीरणा।
3. जीवितम् किम्? अनवद्यम्। जाड्यम् किम्? पाठतः अपि अनभ्यासः। कः जागर्ति? विवेकी। निद्रा का? जन्तोः मूढता।
4. नलिनीदलगतजलवत् तरलम् किम्? यौवनम्, धनम् आयुः च। पुनः कथय, शशिनः किरणसमाः के? सज्जनाः एव।
5. अनर्थफलः कः? मानः। सुखदा का? साधुजनमैत्री। सर्वव्यसनविनाशे कः दक्षः? सर्वथा त्यागी।
6. मरणम् किम्? मूर्खत्वम्। अनर्घम् च किम्? यत् अवसरे दत्तम्। आमरणात् शल्यम् किम्? यत् पापम् प्रच्छन्नम् कृतम्।
7. कस्य वशे प्राणिगणः? सत्यप्रियभाषिणः विनीतस्य। क्व स्थातव्यम्? दृष्टादृष्टलाभाढ्ये न्याय्ये पथि।
8. अन्धः कः? यः अकार्यरतः। बधिरः कः? यः हितानि न शृणोति। मूकः कः? यः काले प्रियाणि वक्तुम् न जानाति।

योग्यताविस्तारः

(न परीक्षाकृते)

(क) कविपरिचयः

श्रीमदादिशङ्कराचार्यः प्रश्नोत्तररत्नमालिकायाः रचयिता। ६८६ तमे ईसवीये वर्षे वैशाखमासे अस्य जन्म अभवत्। भारतस्य चतसृषु दिक्षु मठचतुष्टयं स्थापयित्वा आचार्यः आध्यात्मिकपुनरुत्थानाय, सांस्कृतिकसामञ्जस्याय, ऐक्यसंस्थापनाय च महत्त्वपूर्णं कार्यं कृतवान्। तेन सम्पूर्णदेशे वेदान्तस्य प्रचाराय भ्रमणं कृतम्। वयसः द्वात्रिंशत्तमे वर्षे एव स समाधिना प्राणान् अत्यजत्।

(ख) भावविस्तारः

विविधैः मूल्यैः युक्ताः अन्याः सूक्तयः पठ्यन्ताम्

गुरुः
(क) आचार्यः प्लावयिता, सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते।
(ख) दुर्लभः सः गुरुः लोके शिष्यचिन्तापहारकः।
(ग) यः तारयेदविद्यां सः गुरुः।
(घ) आज्ञा गुरूणां हि अविचारणीया।

धर्म :
(क) आचारः परमो धर्मः।
(ख) एको धर्मः परं श्रेयः।
(ग) धर्मो रक्षति रक्षितः।
(घ) स्वधर्मे निधनं श्रेयः परमधर्मः भयावहः।

साधुसङ्गः
(क) साधुसङ्गः प्राणात् अपि प्रियः।
(ख) सत्सङ्गः कस्य न उन्नतिकारकः?
(ग) सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्?

विनम्रः
(क) विनम्रः सदा वर्धते।
(ख) स्वभावतः सर्वदा विनीतः विद्वद्भिः पूज्यः।
(ग) नमन्ति फलिनो वृक्षाः नमन्ति गुणिनो जनाः।

चत्वारः सन्ति

		1	2	3	4
1.	वेदाः	ऋग्वेदः	सामवेदः	यजुर्वेदः	अथर्ववेदः
2.	आश्रमाः	ब्रह्मचर्याश्रमः	गृहस्थाश्रमः	वानप्रस्थाश्रमः	संन्यासाश्रमः
3.	पुरुषार्थाः	धर्मः	अर्थः	कामः	मोक्षः

4. मठाः	जगन्नाथपुर्याम्	द्वारिकायाम्	रामेश्वरे	बदरीनाथपर्वते
	गोवर्धनमठः	शारदामठः	शृङ्गेरीमठः	ज्योतिर्मठः
5. महावाक्यानि	प्रज्ञानं ब्रह्म	तत्त्वमसि	अहं ब्रह्मास्मि	अयमात्मा ब्रह्म

प्रहेलिका

द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यम् अव्ययीभावः।

तत्पुरुषः कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः॥

द्वन्द्व-द्विगु-अव्ययीभाव-तत्पुरुष-कर्मधारय- बहुव्रीहिसमासभेदान् आश्रित्य अत्र कूटश्लोके निर्धनस्य धनप्राप्त्यै पत्न्याः प्रार्थनायाः अद्भुतः सामाजिकभावः निबद्धः। अत्र पत्नी धनार्जनाय अकर्मण्यं भर्तारं प्रेरयति।

द्वन्द्वः - अहं भवता सह कलहं करोमि किल? किमर्थम्?

द्विगुः - अहं भवतः भार्या अस्मि। मम पालनपोषणं भवतः कर्त्तव्यम् अस्ति किन्तु (मद्गृहे नित्यम्)......

अव्ययीभावः - प्रतिदिनं गृहे भोजनार्थं किमपि नास्ति।

तत्पुरुषः - अतः हे पतिदेव! कमपि उद्योगं कुरु।

कर्म+धारय धनधान्यादिकं गृहमानय येन कारणेन (येनाहं स्याम्)

बहुव्रीहिः - अहमपि धनधान्यसम्पन्ना भवेयम्।

एहि हसाम

स्वमित्रस्य गीतं श्रुत्वा जामिताम् (अरुचिम्) अनुभवन् रमेशः कदाचित् तम् उक्तवान्- "मित्र! भवान् यदि आकाशवाण्यां गायेत् तर्हि उत्तमं भवेत्...!" "एवं वा? मम गीतं तावत् अरोचत किं भवते...?"

'नैव भोः। यदि आकाशवाण्यां गायति तदा तु यदा कदापि आकाशवाणीं शामयितुं शक्यते किल..!!"

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥

एक ही सत्यरूप परमेश्वर का विद्वज्जन विविध प्रकार से वर्णन करते हैं। उसी को (ऐश्वर्य सम्पन्न होने पर) इन्द्र, (हितकारी होने से) मित्र, (श्रेष्ठ होने से) वरुण तथा (प्रकाशक होने से) अग्नि कहा गया है। वास्तव में, वह (परमात्मा) सुपर्ण तथा गरुत्मान् (एक) है ॥

ऋग्वेद 1.164.46

केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा बोर्ड
भारत
असतो मा सद्गमय

Central Board of Secondary Education

Shiksha Sadan, 17, Rouse Avenue, Institutional Area, Opposite Bal Bhawan, New Delhi-110002